

ԲԵԼԳԻՈՒ ԵՒ ՀՈՅԵՐԸ

Ժ. ԳԼՈՒԽ

Առաջին Բելգիացի մեծ հայագետը, Ֆելիքս Նեվ. իր աշխատությունների ամբողջ Ցուցակն էլ նրանց համառոտ բովանդակությամբ: Նրա կենսագրությունը: Ազատական պատրիարքի նամակը:

Առաջին բելգիացի գիտնականն, որ լրջորեն դրողուել է հայերենի ուսումնով, ուսումնասիրել է հայ մատենագրությունն եւ իր հմտալից գրուածքներովը մեծ ջանք է գործ դրել հայ ժողովուրդն եւ իր անցեալը ծանօթացնելու իր հայերենակիցներին եւ առհասարակ եւրոպական գիտական շրջաններին, Ֆելիքս Նեվ (Felix Nève) է եղած: Ուստի՝ յարգելով նրա յիշատակը, ես հարկ եմ համարում մանրամասնորէն կանգ առնել նրա հայագիտական աշխատութիւնները վրայ: Նեվ՝ Լուվէնի (Բելգիայում) համալսարանի ուսուցչապետ էր եւ այնտեղ է գրած իր ուսումնասիրութիւնները, տպուած զանազան գիտական հրատարակութիւններէ մէջ:

Ֆելիքս Նեվի առաջին հայագիտական աշխատութիւն է՝

Թ. 1. Esquisse historique sur la langue et la littérature arménienne համառոտ տեսութիւնը հայ լեզուի եւ գրականութեան վրայ, որ տպուած է 1841ին, Լուվէնի մէջ, Choix de Mémoires de la Société littéraire գրական ժողովածոյի Ա. հատորում:

Այնուհետեւ ամբողջ 40 տարի նա անընդհատ՝ մինչեւ իր մահը, նուիրուել է հայ բանասիրութեան եւ թէ՛ բովանդակութեամբը, թէ՛ ուղղութեամբը մեծապէս զնահատելի աշխատութիւններ լոյս ընծայել: Այս գրական գործերի մեծագոյն մասը 1886ին ամփոփուած են՝ L'Arménie Chrétienne խորագրով մեծ ժողովածոյի մէջ:

Նեվ բարեխղճօրէն ուսումնասիրած է հայ մատենագրութիւնը, մասնաւորապէս հոգեւոր գրականութիւնը: Նա շատ տեղերն իր քննութեան առարկայ դարձած աղբիւրներից ճշգրութեամբ թարգմանած է գաղղիերէնի:

Հայ ազգային հաստատութիւններին վերաբերուած է համակրանօք եւ երբեմն մինչեւ իսկ յատուկ դուրգուրանք է ցոյց տալիս: Բայց երբ մօտենում է դաւանաբանական խնդիրներին, այն կէտերում, որոնց մէջ Հայ եկեղեցին տարբերուած է Հռովմէական եկեղեցուց, Նեվի եզրակացութիւնները բնականաբար անհամարձակ են: Չմոռնանք, որ Նեվի ուսումնասիրութիւնները ընդհանուրապէս հիմնուած են իր ժամանակի հայագիտական վիճակի վրայ: Նա չէր կարող չտեսնել, որ իր ժամանակի հայագիտական վիճակը իր ժամանակի հայագիտական վիճակից քիչ չէր տարբերուած: Նա չէր կարող չտեսնել, որ իր ժամանակի հայագիտական վիճակը իր ժամանակի հայագիտական վիճակից քիչ չէր տարբերուած: Նա չէր կարող չտեսնել, որ իր ժամանակի հայագիտական վիճակը իր ժամանակի հայագիտական վիճակից քիչ չէր տարբերուած:

ցուց, Նեվի եզրակացութիւնները բնականաբար անհամարձակ են: Չմոռնանք, որ Նեվ ոչ միայն կաթոլիկական համալսարանի պրոֆէսոր էր, այլ եւ ջերմ կաթոլիկ:

Ֆելիքս Նեվին՝ իր առաջին հայագիտական աշխատութիւնների մէջ օգնել է մի ուրիշ բելգիացի գիտնական, Բրիւսի թեմական եպիսկոպոսը, մոնսէնեոր Մալու, որ 8 տարի նրա հետ միասին ուսուցչապետ է եղել Լուվէնի համալսարանում եւ «զգացել է թէ շատ բան կարելի է սպասել թէ՛ ընդհանրապէս գիտութեան եւ թէ՛ մասնաւորապէս քրիստոնէական գրականութեան համար, հայկական յիշատակարանների ուսումնասիրութիւնից», ինչպէս գրում է Նեվ:

Գանք այժմ նրա հեղինակութիւններին. Ա. «L'Arménie Chrétienne» ժողովածոյի առաջին գրուածքն է՝

Թ. 2. Tableau de la littérature Arménienne, որտեղ հեղինակը՝ 44 ընդարձակ էջերում ներկայացնում է ընթերցողներին՝ հայերէն լեզուն եւ այրուբէնը, լեզուի մշակման շրջանները, առաջին հայ թարգմանիչներէն եւ մատենագիրներէն: Այնուհետեւ ծանօթացնում է խաչակրութեան շրջանի հայ գրականութեան հետ եւ վերջապէս համառոտ պատկերն է տալիս նորագոյն շրջանի հայ գրականութեան, զանազան երկիրներում: Այս կերպով բելգիացի կամ առհասարակ եւրոպացի ընթերցողը, կարող եմ ասել նաեւ հայ ընթերցողը, մի ընդհանուր, ամփոփ պատկերով ծանօթանում է հայ լեզուի մշակման եւ հայ գրականութեան ծագման, անկման վերածնունդի եւ այժմեան տիրող շրջաններին:

Թ. 3. L'hymnologie Arménienne, 14 էջ:

Նեվ տալիս է հայկական շարականների հեղինակների ամբողջական ցուցակը, նրանց այլեւայլ տպագրութիւնները, կարեւոր համարած շարականների քննութիւնն եւ գաղղ. թարգմանութիւնը:

Թ. 4. La Transfiguration de notre Seigneur Jésus Christ, dans l'office des Arméniens. 18 էջ:

Նեվ կապում է այս տօնը Հայոց հեթանոսական շրջանի Վարդապատի հետ, յառաջ է բերում այս մասին հայ մատենագիրների գրածները, պարզում է Տօնացոյցի մէջ Այլակերպութեան տօնի Ա., Բ. եւ Գ. օրերի կանոններն եւ տալիս է սրանց թարգմանութիւնը:

Թ. 5. De l'Invocation du Saint Esprit. Hymnes traduites et commentées pour servir à l'histoire du dogme en Orient. 44 էջ:

Նեվ այստեղ եւրոպական գիտական աշխարհի ուշադրութիւնն է հրաւիրում «քրիստոնէական աստուածաբանութեան այն կոթողների վրայ, որոնք պահպանուած են հայ գրական լեզուի մէջ եւ շատ քիչ են ծանօթ եւրոպայում»: Նա ընդարձակօրէն յառաջ է բերել Հոգւոյն Սրբոյ հայոց հայ եկեղեցական փառաբանութիւնները, եւ մանրամասնօրէն խօսում է Հոգեգալտեան երգերի բովանդակած վարդապետութեան, նրանց աղբիւրների, ոճի եւ հեղինակների վրայ եւ տալիս է այս երգերի բարեխղճ թարգմանութիւնը:

Թ. 6. Canon des Fêtes de Saint Jean Baptiste. 19 էջ:

Այստեղ հեղինակը խօսում է նախ Յովհ. Մկրտչի մասին ընդհանուր քրիստոնէական եկեղեցու աւանդութեան վրայ, ապա տալիս է թարգմանաբար՝ հայ եկեղեցոյ երգերն եւ կանոնները:

Թ. 7. Canon des Saints Apôtres Pierre et Paul. 14 էջ:

Այս աշխատութեան մէջ Նեվ յառաջ է բերում եւրոպական աղբիւրներից բազմաթիւ յիշատակութիւններ Պետրոս եւ Պօղոս առաքելների մասին եւ յետոյ տալիս է Հայոց հոգեւոր երգերի բովանդակութիւնը նոյն առաքելների վրայ:

Թ. 8. Constantin et Théodose devant les Eglises Orientales. Etude tirée des sources grecques et arméniennes. 36 էջ, 8°:

Արեւելեան եկեղեցիները, ըստ Նեվի, շատ աւելի մեծ յարգանք են մատուցանում եւ նոյն իսկ սլաշտում Կոստանդիանոս եւ Թէոփոս կայսրներին, քան Արեւմտեան եկեղեցին: Հեղինակը թարգմանօրէն յառաջ է բերում յունական եւ հայկական եկեղեցական գրուածներ, որոնք մինչեւ այդ՝ որ եւ է եւրոպական լեզուով դեռ չէին թարգմանուած: Հայկական գրուածների թւում կան քաղուածքներ հայ պատմագիրներից, Յայսմաւուրքից եւ Ծարակնոցից: Նա եզրակացութիւնն է թէ «Հայ եկեղեցին երախտագիտական յիշատակ է պահպանել Կոստանդիանոս կայսր նկատմամբ, բայց աւելի մեծ պատիւներ է յատկացրել Թէոփոսին, որի առաքինութիւնը հայերն աւելի մաքուր եւ աւելի կատարեալ են համարել քան Կ. Պոլսի բոլոր միւս կայսրներին»:

Թ. 9. La légende de Saint Rhipsimâ et de ses compagnes martyres. 10 էջ:

Նեվ պատմում է այստեղ Ս. Հռիփսիմէի եւ իր ընկերուհիների Հայաստան գալու եւ մարտիրոսանալու գէպը՝ Ագաթանգեղոսի եւ Մ. Սորենացու աւանդածի համաձայն: Նա ամբողջապէս թարգմանել է այս կոյսերին նուիրուած գեղեցիկ շարականը՝ Կոմիտաս կաթողիկոսի (Է. դարում) յօրինածը եւ ապա Ներսէս Շնորհալուրը՝ ԺԲ. դարում: Իր այս թարգմանութեան Նեվ կցում է կարեւոր ծանօթութիւններ՝ Ծարականների բովանդակութեան վերաբերեալ:

Թ. 10. Cantiques en l'honneur de Vartan et de ses compagnons, guerriers arméniens, martyrs de la foi. 8 էջ:

Հայ եկեղեցին սրբոց կարգն է դասել Վարդանանց պատերազմի մէջ նահատակուած հայ զինուորներին: Յոյն եւ ուրիշ աստուածաբաններ անտեղի են դտել այս սրբացումը այն հիման վրայ թէ Ընդհ. եկեղեցին չէ սրբացնում այն քրիստոնէաներին որոնք անհաւատների դէմ մղուած պատերազմների մէջ սպանուած են: Եկեղեցին մարտիրոս չէ համարում նաեւ բելգիական կայսրութեան այն զինուորներին, որոնք անհաւատների դէմ ճակատամարտներում ինկել են: Նեվ այստեղ պաշտպան է կանգնում Հայ եկեղեցուն եւ պատասխանում է. «Հայն ազգովին ոտքի էր կանգնել օտար ասպատակողների դէմ. մղուած պատերազմը հաւատքի պաշտպանութեան համար էր: Հայոց դիմադրութիւնը քրիստոնէական կրօնքի հայածանքի պատճառով էր: Հետեւաբար Վարդան եւ իր ընկերները քրիստոնէական կրօնի համար զոհուել են կամաւորապէս...: Հայ գորապետները եւ զինուորները զիւրութեամբ կարող էին ուրանալ իրենց կրօնն եւ փախուստ տալ կռուից. բայց նրանք յօժարակամ կռուի են զնացել յանուն քրիստոնէութեան եւ զոհուել, ուրեմն նահատակներ են»:

Այս ջատագովումից յետոյ, Նեվ թարգմանում է Ներսէս Շնորհալու երկու գեղեցիկ Ծարականները Վարդանանց վրայ, պատմական ծանօթագրութիւններ աւելացնելով իր կողմից:

Թ. 11. Les hymnes funèbres, prières liturgiques de l'Eglise Arménienne pour les morts.

Այս աշխատութիւնը հեղինակի ամենահին գրուածքներից մէկն է, Լուվէնում

տպուած 1855ին. 40 էջ, 8⁰: Նա բաժնուած է հետեւեալ Գրուածքներէ:

Ա. Ծարականի երգերը, նրանց թուականը, հեղինակներն եւ թարգմանութիւնը, 4 երգ:

Բ. Ներսէս Ծնորհալու երգը մեռելոց վրայ:

Գ. Մեռելական երգերի կարեւորութիւնը Հայոց դաւանութեան եւ պատարագի մէջ:

Դ. Մեռեալների համար եղած աղօթքի հետեւութիւնները:

Նէվ ասում է թէ «այս գրաւոր յիշատակարանները վկայում են թէ ի՞նչ է իրօք Հայ Եկեղեցու դաւանանքը»:

Թ. 12. St. Grégoire l'Illuminateur, fondateur de l'Eglise Arménienne et un de ses plus anciens écrivains.

Նէվ իր այս աշխատութեան մէջ Գրիգոր Լուսաւորչի վրայ խօսում է իրրեւ Հայ մատենագրի: Նա ի նկատի ունի «Յաճախապատումի» հեղինակին: Նա համառօտ կերպով ծանօթացնում է ընթերցողներին Գրիգորի կեանքի եւ գործունէութեան հետ եւ պարզում է իր հայեացքը Յաճախապատումի մասին: Ի՞նչ լեզուով էր նա գրում: «Թէեւ, ասում է Նէվ, Գրիգոր իր դաստիարակութիւնը Կեսարիայում առած լինելով, պէտք էր որ յունարէն լեզուով գրած լինէր իր ճառերն եւ ազօթքները, բայց կասկած չկայ, որ նա խօսած եւ քարոզած է հայերէն լեզուով եւ իր աղօթքներն էլ հայերէն է շարագրած: Միայն թէ որովհետեւ իր ժամանակ դեռ հայերէն գիր չկար, որ միայն Ն. դարուն է ընդունուած Հայաստանում ուստի Գրիգոր ստիպուած էր կամ յունական եւ կամ ասորական գիր գործածել: Հարկը տարի վերջը միայն նրա այս գրուածքները արտագրուել են, հայերէն տառերով: Այսպիսի պարագաներում յօրինուած գրութիւնը անշուշտ պիտի ունենար մութ խմբագրութիւն եւ պակասաւոր տեղիք, որոնք մինչեւ հիմայ էլ թարգմանողներէ համար մեծ դժուարութիւններէ առիթ են»:

Նէվ յիշում է թէ ի՞նչ թարգմանութիւններ են եղած Յաճախապատումի՝ եւրոպական լեզուներով եւ ապա յառաջ է բերում Գրիգոր Լուսաւորչի 23 ճառերի վերնագիրները, որոնցից մի քանիսը, մասնաւորապէս Թ. 2 (Մ. Երբորգութեան վրայ) նա արդէն թարգմանաբար հրատարակել էր 1866ին, Revue Catholiqueի մէջ:

Թ. 13. Saint Grégoire de Nareg. Notice littéraire et biographique. 12 էջ:

«Գրիգոր Նարեկացին, ասում է Նէվ, Հայ Եկեղեցու ամենամաքուր փառքերից մէկն է, բայց մինչեւ հիմայ ոչինչ է կատարուած նրան ծանօթացնելու, ժողովրդականացնելու համար մեր Արեւմուտքին»: Եւ հեղինակը յանձն է առել այս գործն եւ յաջողութեամբ ի կատար ածել: Նա ընդարձակօրէն պատմում է Նարեկացու ծագումն ու կեանքը: Ինչպէս յայտնի է Նարեկացին ծնած է 951ին. նրա հայրը Սոսորով Մեծ եւս հմուտ էր գրականութեան, մանաւանդ հելլենականին: Այնուհետեւ Նէվ բացատրում է Նարեկացու գրուածքների միտքը. դովաբանում է նրա գլուխգործոցը՝ «Երգոց Երգի» մեկնութիւնը, որ նա հեղինակել է, երբ դեռ 26 տարեկան էր: Նէվ տալիս է Նարեկացու մի քանի «ճառերի» գեղեցիկ թարգմանութիւնը. չէ մոռացել յիշել նաեւ թէ Ներսէս Լամբրոնացին նրան «հրեշտակ ի մարմնի» է կոչել:

Թ. 14. Le patriarche Nerses IV, dit Schnorhali ou le Gracieux, envisagé comme écrivain. 18 էջ:

Նէվ պատմում է նախ Ներսէս Ծնորհալու ծագում եւ դաստիարակութիւնը: Նրա հայրն էր Ապիրատ, աղնուական գերդաստանից. մօր կողմից նա Գրիգոր Մագիստրոսի թոռն էր: Գրիգոր վկայատէր կաթողիկոսն, որի քով անցել է նրա պատանեկութիւնը, Ծնորհալու մեծ հօրեղբայրն էր: Գրիգոր Գ. կաթողիկոսը նրա աւագ եղբայրն էր, որի օգնականը դարձաւ Ներսէս. իսկ երբ իր այս եղբայրը վախճանուեց, Ներսէս՝ կաթողիկոս ընտրուեց նրա տեղ, 1166ին, երբ իր իմաստութիւնն եւ ճարտարախօսութիւնը հանրածանօթ էր դարձել: Նրա հայրապետութիւնը կարճատեւ եղաւ. նա վախճանուեց 1173ին: Ծնորհալու կաթողիկոսական գործունէութեան մէջ ըստ Նէվի, առանձնապէս յիշատակելի են այն բանակցութիւններն, որ նա վարել է Յոյն Եկեղեցու հետ միանալու նպատակով:

Նէվ մանրամասն խօսում է Ծնորհալու գրուածքների վրայ մեծ գովասանքով: «Իրրեւ բանաստեղծ, գրում է նա, Հայ լեզուն ճութայրեց նոր յանդերով: Նրա ոտանաւորները տողորուած են ոչ միայն կրօնական այլ եւ հայրենասիրական շունչով. բայց Ծնորհալու բուն ոգին երևում է իր արձակ գրութիւնների մէջ: Այստեղ է ցոյց տալիս նա իր

գործն ու ազդեցութիւնն իրրեւ եկեղեցական եւ իրրեւ Հայ Եկեղեցու պետ»: Ներսէս Ծնորհալու գրուածքների մեծ մասը թարգմանուած է լատիներէնի՝ Կապլէյտտի ձեռքով, (Abbé Joseph Capeletti) եւ տպուած Վենետիկում 1833ին:

Թ. 15. Des Principaux monuments de la Littérature historique de l'Arménie. 12 էջ:

«Աստուածաբանական այլ եւ այլ ճիւղի գրուածքներից վերջը, ասում է Նէվ, Պատմագրութիւնը Հայ գրականութեան կարեւորագոյն մասն է»: Հեղինակը մանրամասն նկարագրել է թէ ի՞նչ է կատարուած՝ Հայ պատմագրութիւնը եւրոպական գիտական աշխարհին ծանօթացնելու համար: Նա պատկարհին ծանօթացնելու համար: Նա պատմում է, որ առաջին ուժեղ քայլն առել է Բրոսէ, Histoire de la Géorgieի մեծանուն հեղինակն, որ ոչ միայն քաջ վրացագէտ այլեւ հմուտ հայագէտ էր եւ շատ լաւ ըմբռնել էր Հայ պատմիչների կարեւորութիւնը: Բրոսէ (Brosset) 1840ին, Պետերբուրգի Գիտութեանց ձեռնարանին ներկայացրեց՝ «Հայ անտիպ պատմագիրների ժողովածոն» կազմելու ծրագիրը (Projet d'une collection d'historiens arméniens, inédits) վերնագրով որտեղ խորհուրդ էր տուել օգտուել զլիսաւորաբար էջմիածնի Մատենադարանին:

Ճիւղ նոյն տարին 1840ին, Վենետիկի Միսիթարեան Միարանութիւնն էլ ծրագրել էր հրատարակել այդպիսի մի ժողովածոյ, իտալերէն թարգմանութեամբ, որ պիտի բազկանար 24 հատորից, 8⁰: Բայց այս ծրագրի համար նախնայն 2 հատոր լոյս ընծայուեց. Մ. Խորենացին եւ Ազաթանգեղոսը: Ապա Մկրտիչ Էմին Մոսկուայում հրատարակեց Մովս. Խորենացու եւ Վարդան Մեծ պատմիչի ուսերէն թարգմանութիւնը: Նշանաւոր հայագէտ գաղղիացին Նգ. Դիւլաուիէ (Ed. Dulaurier) 1856ին հրատարակի վրայ գրաւ իր նոյնպիսի մի ծրագիրը՝ Bibliothèque historique arménienne, որին աջակցելու հրաւիրեց բոլոր եւրոպացի հայագէտներին: Ինքն իր կողմից մանակցեց՝ Մատթէոս Ոււհայեցու Ժամանակագրութեան թարգմանութեամբն եւ իր Chronologie techniqueի Ա. հատորովն, որ իր մտադրած «Հայ. Պատմական Մատենադարանի» խարխիւր պիտի կազմէր: Մի ուրիշ գաղղիացի հայկաբան Վ. Լանգլուա (Victor Langlois) նոյնպէս յղացել էր հայկական հրատարակութիւնների մի մեծ ծրագիր, որին արդէն խոստացել էին աջակցել Վենետիկն եւ

Մոսկուան: Դժբախտաբար այս եւս կիսատ մնաց Լանգլուայի վաղաժամ մահուամբ, 1869ին, հազիւ 40 տարեկան հասակում: Լանգլուա տուաւ միայն Մ. Խորենացու եւ Նգիչէի թարգմանութիւնները: Նէվ իր այս հետաքրքրական տեղեկութիւնների շարքը շարունակելով հասցնում է մինչեւ 1880, երբ Պետերբուրգի համալսարանից՝ Պրոֆ. Գերբէ Պատկանեան հրատարակում է ուսերէն լեզուով իր «Հայկական պատմական գրականութեան մատենագիտութիւնը»:

Նէվից յետոյ շատ բան է կատարուած այս նպատակով ոչ միայն գաղղիացի այլ եւ ուրիշ՝ գերմանացի, անգլիացի եւ այլն հայագէտների ձեռքով:

Թ. 16. Elisée, historien du Ve siècle. 18 էջ:

Այս աշխատութեան մէջ Նէվ համառօտ կերպով Նգիչէի բովանդակութիւնն է պատմում եւ գովում է մանաւանդ նրա մատենագրական ոճը: Նէվ այս առթիւ դարձեալ շեշտում է Հայ ազգի քրիստոնէական անդրդուելի ոգին: Նա թարգմանաբար յառաջ է բերում մի քանի գեղեցիկ գրուածքներ Վարդանանց պատերազմի նկարագրութիւնից:

Թ. 17. Jean VI, catholicos et son Histoire d'Arménie. 24 էջ:

Նէվ՝ Յովհաննէս կաթողիկոսի այս պատմութեան Saint Martinի գաղղ. թարգմանութեանն առթիւ դեռ եւս 1843ին մի յօդուած էր գրել, որ տպուած է Université Catholiqueի XVI եւ XVII թիւերում (Paris 1843—1844): Իսկ այժմ աւելի ընդարձակ բացատրութիւններ է տալիս Յովհ. կաթողիկոսի պատմական շրջանի, եւ նրա պատմութեան այլեւայլ պարագաների, ինչպէս նաեւ պատմաբանի գրութեան ոճի վրայ: «Յովհաննէս կաթողիկոս, վերջացնում է Նէվ, իր պատմած բոլոր գէպքերը գնահատում է քրիստոնէական սկզբունքի վրայ հիմնուելով, որ Հայ ազգի գոյութեան խարխիւն է եղած եւ դատապարտում է Մարգարէի հետեւողներին մոլեռանդութիւնն եւ դաժանութիւնը. բայց միեւնոյն ժամանակ, նա՝ իրրեւ պատմաբան անկողնապահ է եւ ըստ արժանւոյն գնահատում է մահմետական պետերից ոմանց ազնիւ վարմունքն եւ վսեմ գործը»:

Թ. 18. Chronique de Mathieu d'Edesse. Les chefs belges de la première croisade. 30 էջ:

Նէվ այս նիւթի վրայ գրել էր արդէն

մեծ օգնութիւն է մատուցել, բացի իր Միաբանութիւնից եւ վանքից, նաեւ այլուր գրա-նուոր իր ազգակիցներին: «Արիստակէս Ազա-րեան ասում է նրա պատմագիրը, 4 բան էր սիրում. Բնդիւանուր Եկեղեցին, իր Հայ Հայ-րենիքը, իր Միաբանութիւնը եւ իր ապաս-տանած երկիրը, Աւստրիան»:

Միաբանական այս մեծ գործիչը վախճա-նել է 1855 Մայիս 5ին, 73 տարեկան:

Ֆէլիքս Նէվլի այս երկերը բաւական են ցոյց տալու համար թէ նա ինչ մեծ բա-րեխոյնութեամբ եւ հմտութեամբ ուսումնա-սիրել է հայ կեանքի եւ գրականութեան այլ-եւայլ ճիւղերը: Նրա գրուածքների ամբողջ թիւը, հայերէններն էլ մէջը լինելով, հաս-նում է 120ի: Նա առաջին բելգիացի գիտ-նականն է եղած հայերէնը սիրողն ու մշա-կողը: Կանխապէս նա պարագուել էր եւ շա-րունակել է պարագուել հնդկական լեզուով եւ գրականութեամբ. այնուհետեւ նա այս երկու լեզուն եւ գրականութիւնը միանգամայն սկսեց մշակել: Հայերէնը նա ուսումնասիրել է ոչ այնչափ լեզուագիտական եւ բանասիրական տեսակէտից որչափ պատմական եւ մատենա-գրական:

Նէվլի հայերէն սկսել է սովորել Միւնխէ-նում 1833ին, ուր արեւելագէտ Նէոյման (Neumann) հայերէնի դասախօսութեամբ եւս պարագուել էր: Այնտեղ նա ծանօթացել է նաեւ մի ուրիշ գիտնական գերմանացու, որ նոյնպէս հայագէտ էր, Ֆրիդ. Վինդիշման (Friedrich Windischmann), որի հետ մինչեւ իր մահը մօտ յարաբերութիւն էր պահպա-նում:

Նրբ Վենետիկի Միաբանութիւնն անցեալ դարի սկիզբները, քաղաքական հանգամանք-ների բերմամբ Ս. Ղազարը ակադեմիայ վե-րածեց, որին այնուհետեւ անդամագրեց ծա-նօթ հայագէտներ, նա անդամ ընտրեց նաեւ Ֆէլիքս Նէվլին: Այս կերպով Բրոսէի, Բորէի, Պետերմաննի, Դիւլորիէյի, Ս. Մարտէնի, Վ. Լանգլուայի, Կոնիքիերի եւ ուրիշ շատ յար-գելի եւ հեղինակաւոր եւրոպական գիտնա-կանների շարքում «Ս. Ղազարի հայկական ակադեմիայի անդամ» ենք գտնում նաեւ այս Բելգիացի մեծ հայագէտին:

Ֆ. Նէվլի անդամ էր բազմաթիւ եւրոպա-կան գիտական հաստատութիւնների, Académie Royale de Belgique, Académie Impériale des Sciences de S. Pétersbourg, Académie catholique de Rome եւ այլն եւ այլն:

Նրա կենսագրական տեղեկութիւնները մէջ գտնում եմ նաեւ հետեւեալը. Ֆէլիքս Նէվլի, երբ Լուվէնի համալսարանի ուսուցչա-պետ էր, մի օրինակ իր L'Arménie Chrétienne ժողովածոյից նուէր է մատուցել կաթոլիկ Հայոց կաթ. պատրիարք Ազարեանին: Ազա-րեան պատրիարք՝ փոխադարձաբար նրան ուղարկել է Կ. Պոլսից իր կենդանագիրը պատ-շաճաւոր մակագրութեամբ եւ մի ընդարձակ հայերէն նամակ է ուղղել նրան, որտեղ ըստ արժանւոյն գովում է Նէվլի «գիտութեան հաս-տատութիւնը, հմտութեան խորութիւնը, մեկնութեանց ճշգրտութիւնը» եւ միեւնոյն ժա-մանակ քաղցր պարտականութիւն է համա-րել «յանուն Հայ Ազգի» իր երախտագիտու-թիւնը յայտնել: «Ֆէլիքս Նէվլի անունը ան-ջնջելի պիտի մնայ մեր հայկական տարեգրու-թեան մէջ» վերջացնում է իր նամակը Ազա-րեան պատրիարք: Բելգիացի պատմագիրն, որ նրա ընկերակիցն էր, վկայում է թէ Ազա-րեանի այս գնահատականն եւ համակրական վերաբերմունքը շատ խոր եւ հաճելի տպա-ւորութիւն է թողել Նէվլի վրայ¹:

Ֆէլիքս Նէվլի վախճանել է 1893 Մայիս 23ին, նա ծնած էր 1816 Յունիս 13ին:

(Շարունակելի:)

ՍԱՐՈՒՆԱՆ

Ծ Ա Ն Օ Թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ն Ս Գ
Ս Տ Ա Ր Պ Օ Լ Ո Յ Պ Ը Տ Մ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն
Ե Ր Ե Մ Ի Ա Չ Է Լ Գ Ի Ի Ք Ե Օ Մ Ի Բ Ը Ե Ա Ն

(Շարունակութիւն:)

Ս. Սաչ ունեցած է բազմաթիւ Քահանա-ներ, որոնց նշանաւորներն էին, բացի Հիմ-նադիր Տէր Աբրահամէն, Տէր Յովհաննէս փափագեան, որ թէ՛ Աւաղերէց եւ թէ՛ Ս. Սաչ վարժարանին Տեսուչ եղած է. ուսումնական Քահանայ մէջր եւ 1860ի Ազգ. Սահմանա-դրութեան խմբագրիչ Յանձնաժողովին գոր-ծօն մասնակցութիւն ունեցած է:

Նշանաւոր էին նաեւ Տէր Մարտիրոս Պարսկազէտ, Տէր Բարթող Պիւլլիւլեան, Տէր

¹ Annuaire de l'Université Catholique de Louvain, 1894, p. XXXI—XXXVI. Annuaire de l'Académie Royale de Belgique 1894, Bruxelles. Bibliographie de l'Université de Louvain, 1834—1900, p. 214—220.

Գարրիէլ Սահեան եւ Տէր Սերովբէ Պոյա-ճեան քաջամուտ երաժիշտները, որոնք եկե-ղեցական երգեցողութիւններուն մեծ զարկ տուած են. եղած են դեռ ուրիշ քահանաներ, որոնց ժամանակագրական ցուցակը կաղմած է Տէր Տաճատ Բաշեան, ուրիշ առնելով հրատարակած է⁹² զայն Տէր Հմայեակ էք-սէրճեան:

Բայց այս Քահանաներու շարքին Ս. Սաչի պայծառութեանը եւ թաղին զարգացմանը մեծապէս ծառայող ու սատարող եղած է Մարտիրոս Սարկաւագ, որուն անունը եկե-ղեցաչէն Հիմնադիր Տէր Աբրահամի, Նալեան Յակոբ եւ Սերոբեան Յակոբոս Պատրիարք-ներուն հետ անմահ մնացած է Ս. Սաչի Տա-րեգրութիւններու մէջ:

Մարտիրոս Սարկաւագ որդի էր Արար-կիրցի Տէր Մովսէս անուն քահանային Ս. Սաչի. ծնած էր 1743ին եւ շա՛տ կանուխէն Սաչի. ծնած էր 1743ին եւ շա՛տ կանուխէն նուիրուած է Եկեղեցւոյն, որուն լուսարարա-պետ կ'ընտրուի 1778ին⁹³: Իր այս պաշտօնա-վարութեամբը ո՛չ միայն մեծ խնամով ու հո-գածութեամբ պահապան կ'ըլլայ Ս. Սաչի բոլոր գոյքերուն եւ հսկող անոր բարեկարգ-երգեցողութիւններու, այլ եւ կ'ընտրուի ման-կավարժ անոր նորակերտ դպրոցին, որ կը հաստատուէր 1797ին, ինչպէս կ'աւանդէ մեզ Սարգիս Դպիր Սարաֆ-Յովհաննէսեան իւր շարադրած Պոլսական Տեղագրութեանը մէջ⁹⁴, ուր կը տողէ հետեւեալը.

«Եւ այժմ այն Ս. Սաչ եկեղեցին մասամբ իմն նորոգ շինեալ է եւ առընթեր նորին՝ դպրոց մանկանց, նորակերտ որ շինեցաւ ի թուականին Հայոց ՌՄՆԶ» (1797):

Ինչ մը վերեւ տեսանք որ Սարգիս դպիր կը գրէր, թէ այս Մարտիրոս սարկաւագը

⁹² Յիշատակարան հնգեակ Յորեխանի Ս. Սաչ Եկեղեցւոյ, էջ 81—87:

⁹³ Անդ, էջ 56:

⁹⁴ Ինչ սեպհական է այդ ձեռագիրը: Աւելորդ չըլլայ յիշատակել, որ ինչպէս ամէն եկեղեցի, Ս. Սաչ ալ ունէր 4 կամ 5 զեղեցկաձայն ժամակոյններ, որոնք ալ ունէր 4 կամ 5 զեղեցկաձայն ժամակոյններ, որոնք ալ առաւօտները կանուխ կը շրջէին փողոցները, երգելով «Ո՛վ բարի Քրիստոսնայք, եկայք ի սուրբ Եկեղեցի»: Եկեղեցւոյն մէկ խցիկը կ'ապրէր միւս ձերուի մու-տքի մը, զոր Պապուկ-Ամուսայն կ'անուանէին, եւ որ եկեղեցւոյն դուռը կանգնած խոնկ կը ծախէր: Սա սօ-վորութիւն ունէր շարաթ երեկոնները միայն գուր ել-լով թեւն անցուցած կողովիկ մը՝ որուն մէջ զեղած լալ՝ թեւն անցուցած կողովիկ մը՝ որուն մէջ զեղած լալ կը խոնկի փոքրիկ ծրարիկներ, եւ փողոցները ման կը խոնկի կ'երգէր՝ «Անուշիկ հոտով խոնկ առէ՛ք, կիրա-մուտք գիշերով, ողորմած Աստուած Բէտէրէ, փոր-ձակներէ պահէ ձեզ, մեռելներնուդ հոգիները լայսե-րու մէջ հանգչեցնէ» եւն... ո՛վ անմեղունակ ժամա-նակներ... ի՛նչ շուտ ո՛րչափ արագ սահեցաք, դա-յիք...:

(նորակերտ դպրոցին մանկավարժը), Նալեան Պատրիարքին բերել տուած շուրին ճամբա-ները խանգարուած ըլլալուն, ինքը ամէն ջանք կ'ընէ ու կը յաջողի վերաշինել տալու դանոնք 1798ին: Անոր այդ զեղեցիկ գործը յաւէր-ժայիշատակ ընելու համար է որ Եկեղեցւոյ հարաւային բակին մէջ գտնուած ջրատաշտը կը կրէ Մարտիրոս Սարկաւագին անունը:

* * *

Բացի ջրուղիներու վերաշինութեան պատ-ճառ ըլլալէ, լուսարարապետութեանէն, դպրա-պետութեանէն⁹⁵ եւ մանկավարժի պաշտօնէն, Մարտիրոս Սարկաւագ ջանադիր եղած է թա-ղին դպրոցը օժտելու Մատենադարանով, որու մասին քիչ յետոյ:

Այս յոգնաշան եւ կրթատէր Սարկաւագը 70 տարեկան հասակին մէջ կնքած է իր բեղ-մնաւոր կեանքը 1813 Ապրիլ 4ին եւ թաղուած է Իւսկիւտարի Ազգային Գերեզմանատունը, ուր ունի փառաւոր շիրմ մը զեղեցիկ Տա-պանագրով, զոր կը կարդամ Տէր Հմայեակի աշխատութեանը մէջ⁹⁶ ու կ'արտագրեմ այս տեղ.

ՄԱՀԱՐՁԱՆ
 ՅԱՒԵՐԺԱՅԻՇԱՏԱԿ ԵՒ ՊԱՆԾԱԼԻ ՏԻՐԱՅՈՒ
 ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐԿԱՎԱԳԻՆ

«Ա՛ն ընկա՛լ ի քեզ նուազ պարծանաց ապրող վաղորդեան,
 Զի ի քեզ հանգչի լերին Գողգոթայ փառք քառութեան,
 Եւ դուք վրդովեալք Անմահ Զուարթունք ջոկք հրակերպեան,
 Շարժեցէ՛ք աստէն յակումբ դեղապար քնա-րերգակ ձայն,
 Բըղխեցէ՛ք աստէն անթարշամ նոճի մաքրա-փայլ շուշան,
 Խաղայցեն վտակք խոնեալ ընդ Եդեմ ոգիք բիւրակնեան,
 Զի սա բարեփառ հայրենասիրի շքեղ մահար-ձան,
 Սա նորոգ պճնէ ըզհին յիշատակ փառապանձ Հայկեան,
 Սա ի վեր ամբարձ քառութեան խմբին Տաճար Սրբարան,
 Սովաւ կանդնեցաւ զեղեցիկ վարժից Նոր Ուսումնարան,

⁹⁵ Հնգեակ Յորեխան, էջ 57:
⁹⁶ Հնգեակ Յորեխան, էջ 52: